

Олег КИСЕЛЬОВ

ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ І КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ РЕЛІГІЄЗНАВСТВІ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті досліджено трансформацію осмислення проблеми співвідношення релігії та культури в українському науковому атеїзмі, зокрема проаналізовані монографії, що видавалися в Інституті філософії АН УРСР та Міжреспубліканському філіалі Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук ЦК КПРС. З'ясовуються оцінки українських дослідників місця і ролі релігії у культурному процесі, православної та католицької теології культури. Автор приходить висновку, що при постійному дослідженні даної проблеми кардинальні зміни у її осмисленні відбулися за часів Перебудови.

Ключові слова: релігія, культура, культурний прогрес, теологія культури, атеїзм.

Постановка проблеми. Сучасне українське релігієзнавство постало у 1990-х рр. на основі розвиненої інфраструктури наукового атеїзму. Останній небезпідставно називають “радянським релігієзнавством”, оскільки результати багатьох досліджень, що проводилися у радянські часи, все ще використовуються сучасними дослідниками, щоправда часто імпліцитно, без прямих цитувань чи посилань. Виходячи з цього, після 20-річного періоду “відхрещування” від радянської спадщини у сучасного покоління дослідників з'являється інтерес до радянського релігієзнавства, принаймні на рівні вивчення його історії [11; 16], осмислення тогочасного досвіду [15] та аналізу проблематики [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага релігієзнавців до наукового атеїзму і ширше – до марксистського релігієзнавства з кожним роком наростає. Серед вітчизняних дослідників варто передусім назвати А.М. Басаури Зюзіну, А. Колодного, О. Панич, Л. Филипович, П. Яроцького та ін. Серед релігієзнавців Центральної та Східної Європи до цієї теми зверталися Т. Бубік, Г. Гофман, Д. Вацлавік та ін. Не можна не згадати й сучасних російських дослідників радянського релігієзнавства К. Антонова, М. Смірнова, М. Шахновіч, Є. Елбакян. Для вітчизняних та російських робіт передусім характерним є загальний огляд досягнень та успіхів радянського релігієзнавства, хоча й зустрічається критичне ставлення до заідеологізованості наукового атеїзму. Натомість у польських та чеських дослідженнях взагалі ставиться під сумнів існування релігієзнавства у часи комуністичної ідеології. На наш погляд такі відмінні оцінки дослідників марксистського релігієзнавства можна пояснити різним статусом цієї дисципліни в СРСР та інших країнах Варшавського договору. Принаймні, формування марксистської парадигми в СРСР формувалася ще у 1920-30 рр., а у інших соціалістичних країнах лише після Другої світової війни.

Мета статті. У цій розвідці буде представлено огляд праць з наукового атеїзму, виданих в УРСР, у яких піднімається проблема співвідношення релігії та культури. Зокрема, будуть представлені концептуальні підходи праць “Духовна культура і релігія” (1972), “Атеїзм і духовна культура” (1985), “Культура. Релігія. Атеїзм” (1991) та ін. Мета розвідки – встановити чи існував в українському релігієзнавстві радянського періоду поступ в осмисленні проблеми співвідношення релігії та культури, місця релігії у культурному прогресі.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до проблеми співвідношення релігії та культури у межах наукового атеїзму, варто зазначити, що вихідним положенням для радянських дослідників було те, що релігія як частина духовної культури є залежною від суспільно-економічних відносин. На відміну від політики, права, науки та філософії, релігія, як і мораль, охоплює широкі народні маси. Є. К. Дулуман у колективній монографії початку 1970-х рр. однозначно дає негативну оцінку релігії. Наприклад, навіть “в тих випадках, коли під прапором релігії відбувалися прогресивні процеси (реакційні рухи, розвиток культури тощо), сама релігія в них була джерелом не сили, а безсилля” [4, с. 48]. Що ж до відносин із сучасною культурою, то вони визначаються як конфліктні, а культурний прогрес однозначно сприймається у безпосередньому зв’язку із процесом “всеохоплюючої секуляризації”, “занепадом апологетичної буржуазної і клерикальної культури” [13, с. 231]. Релігія абсолютно чітко визначається як щось відстале, пережиток минулого, несумісне із будь-яким прогресом.

У середині 1980-х рр. В. П. Зоц “полемізував” із богословами щодо тези про релігійне відродження та майбутнього звільнення культури від атеїзму. У книзі “Православие и культура: факты против домыслов” В. П. Зоц пов’язує соціальний та культурний прогрес із звільненням від релігії, обмеженням її впливу [6, с. 5]. Ця праця цікава, передусім, тим, що її автор не просто постулює якісь загальні теоретичні положення, а розкриває їх через історію православ’я. Зокрема, автор доводить, що хрещення Русі Володимиром Великим не треба розглядати як залучення до духовної культури, оскільки на той час русичі мали вже свою культуру, зокрема писемність. Православна церква ж підтримувала філософію, літературу та мистецтво лише у тому випадку, коли ті підпорядковувалися їй та були їй корисні [6, с. 20].

Однак за рік до виданої науково-популярної книги “Православие и культура” вийшла колективна монографія “Атеїзм і духовна культура”. У передмові до книги, її редактор В. П. Зоц визнає, що “в історії суспільства розвиток культури тісно пов’язаний з релігією, і релігійність у минулому була невід’ємною рисою образу життя людини” [5, с. 5]. Нічого революційного у цій тезі немає: релігія у минулому існувала, оскільки на те були певні соціальні підстави, яких не має бути у майбутньому, за комунізму. Більше того, автор майже одразу зазначає, що історія знає безліч прикладів негативного впливу релігії на розвиток культури.

Монографія “Уніатство і український буржуазний націоналізм” має більш ідеологічний, аніж власне дослідницький напрям. Розділ “Фальсифікаційний характер уніатсько-націоналістичних тлумачень питань духовної культури”, написаний В. П. Зоцем і В. В. Клімовим, має за мету розвінчати богословські інтерпретації культури. Необхідно відзначити, що автори рухаються від загальної католицької концепції культури до особливостей греко-католицьких тлумачень. Так автори відмічають, що ватиканські теологи специфічною рисою культури визначають її внутрішню залежність від Бога, хоча існує й нетрадиційна точка зору про відносну автономію духовної культури щодо релігії [7, с. 198]. При цьому, офіційний Ватикан намагається, згідно авторів розділу, подолати відчуженість між культурою і релігією, підтвердженням чому є концепція “інкультурації” завдяки якій католицька церква намагається християнізувати світську культуру [7, с. 199]. Однак не всі ватиканські концепції приймаються уніатськими ідеологами, котрі свою увагу приділяють трьом основним проблемам: інтерпретації культури як позакласного, аісторичного та національного феномену; обґрунтуванню греко-католицизму як фундаменту та ретранслятору українською культури та критиці радянських практик як таких, що перешкоджають розвитку культури [7, с. 207]. Автори критикують твердження українських греко-католицьких теологів про домінантність релігії над економічними та соціально-політичними відносинами у впливі на культуру. Звісно, що з марксистських позицій це положення виглядало абсолютно хибним.

Автори критикують тезу про особливу роль греко-католицизму в українській культурі, зокрема повторюючи тезу книжки “Православие и культура” про те, що у дохристиянський період Київська Русь досягла значного рівня культурного розвитку [7, с. 213]. Що ж до апології радянських практик, то автори обирають тактику “кращий захист – це напад” і стверджують, що насправді релігія, як форма хибної суспільної відомості, орієнтує людей на потойбічні цінності, а відтак сприяє соціальній пасивності. Теза про “християнські корені культури” та інші положення проголошуються авторами “звичайною ідеологічною диверсією” [7, с. 220].

Розділи “Православ’я і культуротворча діяльність” та “Естетична концепція сучасного православ’я” колективної монографії “Ідеологія Руського православ’я” були написані М. І. Кирюшком та Л. В. Янченко. Окремі положення розділів перегукуються. Так, і культура, і мистецтво, з точки зору православного богослов’я, є похідними щодо релігії, зокрема творчість пов’язаною із релігійним натхненням, а культура в цілому та мистецтво зокрема є відображенням божественного, виразом релігійних ідей [8, с. 113, 116; 18, с. 132, 137]. Звісно, ці положення піддаються критиці. Підтвердженням протилежної точки зору, на думку авторів, є сучасна соціалістична культура, позбавлена релігійного елементу як за формою, так і за суттю. На думку М. І. Кирюшко, богослови усвідомлюють цей факт, а також визнають активну культуротворчість радянських людей [8, с. 117], тому вимушені змінювати офіційне ставлення церкви до культури.

Передусім, йдеться про традиційне “утилітарне” використання культури у релігійних цілях, наприклад використання образотворчого мистецтва для впливу на релігійність особистості. Але авторів цікавить і зворотній вплив: релігійність, на думку М. І. Кирюшка, обмежує фантазію, спотворює творчість і деформує сприйняття дійсності, що не сприяє максимальному прояву здібностей людини, відтак призводить до звуження культуротворчої діяльності [8, с. 122, 127]. Тому автор пропонує обмежити вплив релігії на мистецтво для його подальшого прогресу.

У колективній монографії “Православие и современность” розділ “Православно-богословская концепция культуры” написаний М. І. Кирюшом. Тут передусім впадає у вічі достатньо прискіпливий переказ “культурологічної концепції” П. Флоренського. Зазвичай у працях з наукового атеїзму лише в загальних рисах йшлося про основні тези тієї чи іншої концепції, які одразу ж піддавалися критиці з марксистських позицій. Однак, названий розділ написаний скоріше у стилі історико-філософських досліджень: спочатку йде загальна негативна оцінка не-марксистської теорії, далі – достатньо детальний її переказ, і на завершення – теза про тупіковість буржуазних філософських концепцій. У своєму розділі М. І. Кирюшко звертається не лише до доробку П. Флоренського, але й озвучує окремі тези сучасних йому богословів. У контексті нашого дослідження цікавими є тези про те, що у рамках богослов’я неможливо вірно вирішити проблему співвідношення релігії і культури. Попри існуючі різні позиції з цього приводу, навіть у рамках наукового атеїзму, М. І. Кирюшко вважає релігію не антиподом культури, а одним з її елементів [9, с. 211], який, щоправда, слабне. Останній факт і стимулює православних богословів, на думку дослідника, шукати “нові форми впливу на духовну культуру” [9, с. 211]. Однак, роль релігії у культурному розвитку – негативна, а релігійне світорозуміння ніколи не було “позитивною цінністю духовної культури людства” [9, с. 212]. У цьому ж контексті слід розуміти негативну оцінку “культурологічної концепції РПЦ”, котра “принижує усе, що створено людиною” та “применшує її творчі здібності” [9, с. 218]. Власне розуміння культурного прогресу та його чинників у православному богослов’ї фактично суперечить марксистській теорії, а роль православ’я в історико-культурному процесі гіпертрофується.

У колективній монографії “Культура. Религия. Атеизм” з перших рядків бачимо, що автори намагаються відмежуватися від попередніх односторонніх оцінок на користь “вільного від ідеологічних упереджень підходу...” [12, с. 3], що одразу проявляється у тезі, що релігія включає у себе те, що має загальнолюдську значимість. Оскільки соціалістичне суспільство є матеріалістичним, а отже й атеїстичним, то конституювання релігії, згідно Б. О. Лобовика, у цьому суспільстві є процесом суперечливим. Хоча у книзі визнається, що релігія є “природним явищем культури соціалістичного суспільства” [14, с. 34], однак, автори вважають, що подолання релігії – справа майбутнього [17, с. 152].

Н. Я. Арестова у дусі часу пише про плюралізм думок, а відтак ставить під сумнів деякі “атеїстичні догми”: “Плюралізм думок породив досить різноманітні за світоглядним забарвленням оцінки місця та ролі релігії та атеїзму у духовній культурі нашого суспільства. Раніше жодних питань тут не виникало. У дусі “Короткого курсу” було “раз і назавжди” встановлено, що роль атеїзму є позитивною, а релігії – негативною, що прогрес у сфері культури безумовно пов’язаний із атеїзмом, а релігія завжди пригнічувала культуру, що цей соціальний феномен, є чужим духовній культурі соціалістичного суспільства” [1, с. 68]. За тоном тексту зрозуміло, що авторка не тільки констатує наявність сумнівів у класичній тезах наукового атеїзму серед широких верств радянського суспільства часів Перебудови, але й що сама вона схильна шукати нові відповіді на старі запитання. Щоправда, ми не знайдемо у її розділі якихось положень щодо співвідношення релігії і культури, однак, наведена цитата є характерною для розуміння трансформації методологічних настанов наукового атеїзму періоду Перебудови. Суспільний інтерес до релігії, не як до “пережитку минулого”, а як до культурного артефакту, до певної сфери духовної культури, яка була довгий час заборонена, провокували дослідників також змінювати своє ставлення до релігії та релігійних аспектів культури. Критика сталінщини як викривлення ленінської теорії та практики супроводжувалися також осудом деформації культурної та антирелігійної політики, у наслідок якої було втрачено величезний пласт пам’ятників релігійної культури. Однак, це не означає, що наукові атеїсти одразу почали вихвалити релігію, заступатися за неї тощо. Наприклад, уже неодноразово згадуваний М. І. Кирюшко, засуджуючи певні регіони у антирелігійній політиці минулого, а також схвально ставлячись до суспільного інтересу до релігії і не засуджуючи його, тим не менш пише, що не треба забувати про факти негативного впливу релігії і на розвиток науки і однобоке (утилітарне) ставлення до мистецтва тощо [10, с. 93]. М. І. Кирюшко пише, що при викладі історії культури не треба ігнорувати її релігійні аспекти, адже дуже часто саме вони допомагають краще зрозуміти логіку культурного розвитку в цілому. Задача наукового атеїзму, на думку автора, якраз і полягає у поясненні релігійної складової культури. Однак, у книзі також йдеться про те, що все ж таки необхідно певним чином “фільтрувати” культурний спадок при включенні його до соціалістичної культури: “Відсікати необхідно лише те, що роз’єднує, відокремлює людей за конфесійними або національно-релігійними ознаками, що протиставляє віруючих невіруючим. Роз’єднує об’єктивно людей і ідея надприродного, яка підтримується не усіма людьми, та й трактується по-різному” [10, с. 116]. Атеїзм має об’єктивно оцінювати культуру, не переоцінюючи при цьому роль релігії у культурному процесі [10, с. 120]. Як бачимо у текстах з наукового атеїзму часів Перебудови є певні “неузгодженості”: релігія визнається як об’єктивний факт, що існує у соціалістичному суспільстві, на який є попит у радянського народу, принаймні на інтелектуальному рівні, однак при цьому все одно впливають традиційні тези, без яких науковий атеїзм перестає існувати і повністю

перетворюється на релігієзнавство (і це стає вже за рік після виходу у світ монографії “Культура. Релігія. Атеїзм”).

Відтак, ми можемо висновувати наступне. По-перше, проблемі співвідношення релігії і культури приділяли в українському радянському релігієзнавстві достатньо уваги. Це, своєю чергою, говорить про те, що для дослідників релігії недостатньо було вдовольнитися обмеженим колом тез з цієї проблеми – вони бачили напрями куди цю проблему можна було розвивати далі. Однак, ця тема розроблялася не лише у теоретичному аспекті, але й аналізувалася конфесійна (католицька та православна) теологія культури, визначалося місце релігії у культурному процесі вітчизняної історії. Звісно, богословське осмислення культури не могло позитивно сприйматися ідеологічно заангажованими дослідниками, однак, слід відмітити, що тут ми відзначили певний поступ: від критики загальних положень, які часто не підкріплювалися цитатами чи навіть посиланнями на джерела, до достатньо детального розкриття концепції П. Флоренського. Зміна відбулася і при оцінці місця і ролі релігії у культурному прогресі: від однозначно негативного до амбівалентного – релігія мала позитивний вплив на культуру, хоча були і негативні аспекти цього впливу.

Висновки. Зміна ставлення до релігії була не стільки логічним розвитком марксистського релігієзнавства, скільки результатом зміни ідеологічної політики в цілому. Трансформація у сприйнятті релігії як культурного феномену, пов’язана як зі змінами у суспільній свідомості (бачимо інтерес серед народних мас до релігії), так і на рівні державної політики (лібералізацію державно-церковних відносин). Все це, своєю чергою, було пов’язано із горбачовською Перебудовою. У межах сфери академічного вивчення релігії Перебудова, на нашу думку, мала позитивний вплив, що проявлялося у “пом’якшенні” наукового атеїзму. У результаті цього з’явилися сприятливі умови для постання сучасного українського релігієзнавства.

Література

1. Арестова Н. А. Атеизм и религия: на перекрестке мнений / Н. А. Арестова // Культура. Религия. Атеизм / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 68–83.
2. Басаури Зюзіна А. М. Використання російського радянського доробку в науково-атеїстичних творах про юдаїзм 1957–1989 рр. (на прикладі творів М. Й. Шахновича) / А. М. Басаури Зюзіна // Історія релігії в Україні : [Науковий щорічник]. – Вип. 27. – Ч. 2. – Львів : Логос, 2017. – С. 439–448.
3. Басаури Зюзіна А. М. Науковий доробок І. Миговича з проблем іудаїзму та сіонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в СРСР / А. М. Басаури Зюзіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. – 2015. – Вип. 33 (46). – С. 16–23.
4. Дулуман Є. К. Релігія в системі духовної культури / Є. К. Дулуман // Духовна культура і релігія. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 9–62.
5. Зоц В. А. Введение / В. А. Зоц // Атеизм и духовная культура. – К. : Вища шк., 1985. – С. 3–14.
6. Зоц В. А. Православие и культура : факты против домыслов / В. А. Зоц. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 223 с.

7. Зоц В. П., Фальсифікаторський характер уніатсько-націоналістичних тлумачень питань духовної культури / В. П. Зоц, В. В. Клімов // Уніатство і український буржуазний націоналізм / відп. ред. С. М. Возняк. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 194–221.
8. Кирюшко М. І. Православ'я і культуротворча діяльність / М. І. Кирюшко // Ідеологія руського православ'я: критичний аналіз / відп. ред. Б. О. Лобовик. – К. : Політвидав України, 1986. – С. 11–127.
9. Кирюшко Н. И. Православно-богословская концепция культуры / Н. И. Кирюшко // Православие и современность (философско-социологический анализ) / отв. ред. Б. А. Лобовик. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 201–230.
10. Кирюшко Н. И. Роль атеизма в преемственности развития социалистической культуры / Н. И. Кирюшко // Культура. Религия. Атеизм / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 84–130.
11. Колодный А. М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників / А. М. Колодный. – К. : Інтерсервіс, 2017. – 740 с.
12. Колодный А. Н. Введение / А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик // Культура. Религия. Атеизм / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 3–6.
13. Косуха П. І. Специфіка і спрямування культурного прогресу / П. І. Косуха // Духовна культура і релігія. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 224–232.
14. Лобовик Б. А. Религия и атеизм – слагаемые культуры / Б. А. Лобовик // Культура. Религия. Атеизм / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 7–36.
15. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система / О. Панич // Українське релігієзнавство. – 2015. – № 76. – С. 21–35.
16. Релігієзнавство України. – Книга 1. Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за наук.ред. В. В. Климова та А. М. Колодного – К., 2013. – 439 с.
17. Филоненко Н. В. Культурная революция и развитие массовой нерелигиозности и атеизма в СССР / Н. В. Филоненко // Культура. Религия. Атеизм / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 131–153.
18. Янченко Л. В. Естетична концепція сучасного православ'я / Л. В. Янченко // Ідеологія руського православ'я : критичний аналіз / відп. ред. Б. О. Лобовик. – К. : Політвидав України, 1986. – С. 128–140.

Отримано 10.05.2018

Summary

Kyselov Oleg. Comprehension of the Problem of Correlation between Religion and Culture in the Ukrainian Religious Studies of Soviet Period.

The article deals with the transformation of comprehension of the problem of correlation between religion and culture in Ukrainian scientific atheism. The author found out that the initial position for Soviet atheists was the Marxist thesis that religion as a part of spiritual culture depends on social and economic relations. Only negative assessment to religion was given in early 1970's. Relations between religion and culture were defined as conflict, and cultural progress was associated with secularization. Religion was understood as outdated, retrograde, remnant of the past, incompatible with any progress.

The author of the article found out that in the texts of the mid-80's the development of culture in historical perspective was connected with religion. But such a statement can't be defined as a step ahead, because scientific atheism admitted the existence of religion in the past through social reasons. These reasons – as it was believed – will vanish in the future, in the time of communism. The authors who wrote on the influence of religion on culture in the past had to show its negative impact.

In the book Culture. Religion. Atheism (1991) the author of the article found critical statements toward some “atheistic dogmas”, revision of methodological bases and rejection of some ideological thesis. Attitude towards religion of the authors had changed. In some way it reflected the changes in Soviet society in general.

The author concludes that being permanently researched by the Soviet scientific atheists the problem of correlation between religion and culture has transformed radically during the Perestroika.

Keywords: *religion, culture, cultural progress, theology of culture, atheism.*